

ARKADIUSZ BOREK

STRUKTURY KOŚCIELNE ZACHODNIEJ KORONY PO
PIERWSZYM ROZBIORZE
W ŚWIETLE SZKICÓW KAROLA PERTHÉESA*

Mapy szczególne województw (*Mappy Szczegulne*) Karola Perthéesa (1739-1815), opracowane w latach 1783-1804, stanowią obecnie jedno z podstawowych źródeł do rozpoznania sieci osadniczej i topografii dawnej Polski. Mimo iż charakteryzują się brakiem kartometryczności, to pozostają one szczytowym osiągnięciem polskiej kartografii okresu przedrozbiorowego (Olszewicz 23-53; Buczek, *The History* 91-120; Buczek, „Kartograf”; Pawłowski; Rutkowski, „Okres” 76-102; Rutkowski, „Mapy”). Ich powstanie było silnie związane z Kościołem katolickim i jego podziałami terytorialnymi. Celem niniejszego tekstu jest zarysowanie tego związku, przeanalizowanie obrazu struktur administracji kościelnej i ocena wartości tych informacji w perthéesowskich materiałach wstępnych do owych map – *Geograficzno-statystycznym opisanii parafii Królestwa Polskiego*.

Przygotowanie przez Perthéesa map województw był przedsięwzięciem królewskim, wspieranym i finansowanym prywatnie przez króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, zaspokajającym ambicje naukowe monarchy i potrzebę przygotowania dokładnego obrazu kraju (zgodnym z trendami panującymi wówczas w Europie) w ujęciu podziałów administracji państwowej – województw i powiatów. Paradoksalnie materiały do przygotowania tych map zostały ze-

Mgr ARKADIUSZ BOREK – Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk; adres do korespondencji: Rynek Starego Miasta 29/31, 00-272 Warszawa; e-mail: aborek@ihpan.edu.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7706-860X>.

Mgr ARKADIUSZ BOREK – Tadeusz Manteuffel Institute of History of the Polish Academy of Sciences; address for correspondence: Rynek Starego Miasta 29/31, 00-272 Warszawa; e-mail: aborek@ihpan.edu.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7706-860X>.

* Tekst powstał w ramach projektu „Kartografia w służbie reform państwa epoki stanisławowskiej – krytyczne opracowanie «Geograficzno-statystycznego opisanii parafii Królestwa Polskiego» oraz map województw koronnych Karola Perthéesa”, finansowanego przez Narodowy Program Rozwoju Humanistyki (nr 11H 18 0122 87).

brane prawie w całości dzięki administracji Kościoła katolickiego. Obraz topograficzny Polski nie został bowiem przygotowany przez Perthéesa w oparciu o wyprawianą wówczas na szerszą skalę w Europie triangulację (Olszewicz 20, 23, 27-28), ale ankiety parafialne, których autorami byli plebani czy jak to określono w 1782 r. „rządcy wszelkich kościołów farnych lub ich namiestnicy” (*Rozrządzenia y pisma pasterskie* 126) parafii na terenie Rzeczypospolitej.

Wykorzystanie ankiet plebańskich do opracowania mapy nie było pomysłem Perthéesa. Jego pierwotne założenia były zupełnie inne – w swoim memoriale, poprzedzającym właściwe prace nad mapami, zakładał wykorzystanie itinerariów i relacji ludzi znających teren (Ertman 248-249). Już wcześniej tego typu ankietę została wykorzystana przez ks. Franciszka Czajkowskiego przy przygotowaniu mapy diecezji płockiej (1779), a jeszcze wcześniej we Francji. Zarówno w przypadku mapy diecezji płockiej, jak i map województw, sporządzenie przez plebanów ankiet wynikało z polecenia władz kościelnych. Głównym motorem prac kartograficznych w polskim episkopacie był brat króla Michał Jerzy Poniatowski, który był biskupem płockim (od 1773 r.), a później administratorem diecezji krakowskiej (1782 r.) i prymasem (1784 r.), co pozwoliło mu na zorganizowanie akcji ankietowej na pozostałych terenach metropolii gnieźnieńskiej. Dzięki królowi prawdopodobnie włączono w ten proces metropolię lwowską (Wernerowa, *Dekanat grodzieński* 7; Buczek, „Kartograf” 56–63; Rutkowski, „Okres” 93; Szady, „Działalność”). Sam Perthées był tylko odbiorcą zebranego materiału.

Już wyżej wskazałem na paradoksalność tej sytuacji. Do skartowania terytorium państwa i wyrysowania jego podziałów administracyjnych użyto materiału wytworzonego przez struktury Kościoła katolickiego. Faktycznie jednak to właśnie administracja kościelna, zwłaszcza na tle instytucji państwowych, miała wszelkie predyspozycje do sprawnego i skutecznego zgromadzenia opisów o charakterze topograficznym. Kościół katolicki posiadał gęstą sieć podstawowych jednostek terytorialnych, którymi były parafie. Plebani czy też inni duchowni zarządzający parafiami byli też przeważnie wystarczająco wykształceni, aby dać sobie radę z przygotowaniem choćby skromnych odpowiedzi na przesłane im ankiety. Byli oni również zobowiązani do posłuszeństwa wobec hierarchów, co pozwalało na wyegzekwowanie takiego zarządzenia. Dla samego kleru parafialnego szerzej zakrojone akcje administracyjne były normą, mam tu na myśli zarówno wizytacje kanoniczne (w samych latach 80. XVIII wieku przeprowadzono ich w diecezjach polskich ok. 40-50¹), jak

¹ Na podstawie oceny zasobu mikrofilmów wizytacji z Ośrodka Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych.

i uczestnictwo w obiegu różnego rodzaju dokumentów: mandatów, okólników, pism procesowych. Plebani, prócz funkcji duszpasterskich wobec swoich parafian, pełnili stale funkcje urzędnicze w strukturze Kościoła katolickiego. Faktem jest również, że nie było innej, obecnej na obszarze całego kraju, grupy urzędników tak dobrze znających podległy im teren. Przeciętna parafia przeważnie nie była na tyle rozległa, aby jej poznanie było dużym wyzwaniem dla duchownego, który dostarczał sakramentów chorym, na jej terenie prowadził własne gospodarstwo i zbierał daniny (Wernerowa, *Dekanat grodzieński* 10-11; Szady, „Działalność” 185).

Do tak niskiego poziomu terytorialnego i w tak kompleksowy sposób nie sięgały struktury państwowe, zatrzymując się właściwie na poziomie powiatów, znacznie bardziej rozległych niż parafie (w zachodniej Koronie był to ok. 80 powiatów wobec ponad 2000 parafii), i ograniczając się do urzędów grodzkich, które nie prowadziły działalności „w terenie”, ale raczej przyjmowały petentów. Zmiany w administracji cywilnej wynikające z reform z początku rządu Stanisława Augusta faktycznie nie wniosły w tym zakresie nowej jakości. Stan tak istotnej sfery jako pobór podatków w terenie ciągle był niezadowolający (Rybarski 447-451). Co prawda istniała rachityczna wojskowa służba kartograficzna i pojawiały się pomysły przeprowadzenia pomiarów triangulacyjnych, jednak nie miała ona większego znaczenia dla planów Stanisława Augusta i jego kartografa. W ocenie K. Buczka całe geograficzne przedsięwzięcie króla miało charakter wybitnie prywatny i nawet szkodliwy dla wysiłków państwa i armii (Olszewicz 40-41, 53; Buczek, „Prace” 217-249). Sam Perthées w swoich planach opracowania map województw nie zakładał wykorzystania instytucji państwowych.

Ankiety wysłane do plebanów składały się w najbardziej rozpowszechnionej wersji z 9 punktów, które miały pozwolić na dokładne opisanie terenu parafii. W odpowiedzi na ankietę duchowny miał m.in. przygotować listę osad w parafii, sąsiednich parafii i ważniejszych ośrodków oraz określić przynależność poszczególnych miejscowości do struktur administracji państwowej i kościelnej. Oprócz wykorzystania ankiet przez Perthéesa do sporządzenia map województw były one też bazą do opracowania innych spisów i map (*Rozrządzenia y pisma pasterskie* 128-159; Wernerowa, *Dekanat grodzieński* 7-10, 13-20, 152-162; Szady, „Działalność” 187-189). Między ankietami i mapami Perthéesa istniał jeszcze etap pośredni, wstępne graficzne przełożenie tekstowych ankiet i opracowania tego materiału – szkice i ich opisy znane obecnie jako *Geograficzno-statystyczne opisanie parafii Królestwa Polskiego z roku 1791* [przez K. Perthésa] [Perthéesa] geografa króla Stanisława Augusta, przechowywane obecnie w 12 to-

mach w Bibliotece Ukraińskiej Akademii Nauk im. Władimira Wernadskiego pod sygnaturą I 5975 (dalej jako *Szkice*², zbiorczo albo z nr tomu). Materiał ten jest o tyle cenny, że same ankiety parafialne z terenów Korony zostały zniszczone w 1944 r. w Warszawie. Zachowała się jedynie księga z odpowiedziami plebanów archidiakonatu pułtuskiego, ale według mniej tutaj istotnej, pięciopunktowej ankiety z 1778 r. (Wieteska). *Szkice* będą głównym przedmiotem mojego zainteresowania, ponieważ utrzymują jeszcze pierwotny układ całego materiału, oddający struktury administracji kościelnej. Struktury te nie są już prezentowane na mapach województw.

Kilka słów należy poświęcić zagadnieniom źródłoznawczym *Szkiców*, gdyż ma to szczególne znaczenie dla wyników analizy. *Szkice* pierwszy raz we współczesnej historiografii polskiej zostały uwzględnione w pracach nad mazowieckim tomem *Atlasu historycznego Polski* (Rutkowski, „Źródła” 24; Buczek, „Kartograf” 131). Informacje na temat tego źródła zawierają prace Karola Buczka, Wiesławy Wernerowej, Adama Krawczyka i Henryka Rutkowskiego. *Szkice* są obecnie opracowywane w ramach projektu *Kartografia w służbie reform państwa epoki stanisławowskiej – krytyczne opracowanie „Geograficzno-statystycznego opisanie parafii Królestwa Polskiego” oraz map województw koronnych Karola Perthéesa*, ale ma to jeszcze charakter wstępny i pewne ustalenia zostaną zapewne zweryfikowane i rozwinięte.

Jak wspomniano, *Szkice* są pochodną ankiet plebańskich. Te powstawały w ramach akcji przeprowadzanej przez ordynariuszy w diecezjach zachodnich Korony i diecezji wileńskiej w latach 1782-1785, pojedyncze odpowiedzi służyły jeszcze do 1788 r. (z tego roku pochodzą ostatnie opisy z diecezji poznańskiej), w tym czasie ankiety przeprowadzano również w diecezjach wschodnich (informacje na ten temat są jednak dość skąpe). Za akcją ich zbierania z diecezji zachodnich Królestwa Polskiego i późniejsze przechowywanie odpowiadał wspomniany już wyżej Franciszek Czajkowski. Perthées otrzymywał je od tego dysponenta i opracowywał do postaci interesujących nas *szkiców*, funkcjonujących jako bruliony przygotowywanych map województw. Opracowanie materiału przebiegało z dużym (jeśli nie dominującym) udziałem pomocnika Perthéesa Grzegorza Czapskiego, na pierwszych etapach być może także Czajkowskiego. Działo się to najpewniej już w drugiej połowie lat 80., a dowodnie w pierwszej połowie lat 90. XVIII wieku. *Szkice* merytorycznie

² Świadomie rezygnuję z wykorzystywania tytułu rękopisu. Określenie „opisanie/opisy” może łatwo wprowadzać w błąd poprzez skojarzenie z ankietami parafialnymi, czyli pierwotnymi opisami parafii, na bazie których powstały *Szkice*. Określenie *Szkice* odwołuje się zaś do charakterystycznego elementu treści interesującego mnie w tej pracy źródła. Ma to też uzasadnienie w dotychczasowej literaturze.

oddają prawie całą treść, którą zawierały odpowiedzi na ankietę parafialną (Buczek, *The History* 104-106; Krawczyk; Buczek, „Kartograf” 57-65, 71-72, 98-99; Wernerowa, „Ocena” 165-171, 181; Rutkowski „Okres” 93-95). Odpowiedzi plebanów na ankietę stanowiły wówczas i później osobne wielotomowe zbiory dla Księstwa i Korony (Wernerowa, *Dekanat grodzieński* 11). Pojedyncza karta szkicu (jedna parafia) przeważnie składa się ze szkicu głównego, czyli wstępnego kartograficznego przedstawiania danej parafii, listy miejscowości parafialnych w lewym dolnym rogu, listy sąsiednich parafii i ważniejszych pobliskich miejscowości (miast, stolic administracyjnych) w prawym dolnym rogu, między nimi często pojawiała się lista młynów, a wokół szkicu informacje o hydrografii, drogach, dodatkowe szkice i pomniejsze dopiski. Na górze i dole strony podawano informację o przynależności administracyjnej parafii (świeckiej i kościelnej). Sam Perthées musiał trzymać szkice w sposób zorganizowany, ale jeszcze niezbrane w tomy. Świadczą o tym wstępy, do niektórych diecezji, opisujące państwo polskie i struktury Kościoła katolickiego jako historyczne, a opracowujący wyraźnie traktuje ten materiał jako sobie obcy³. Zebrania szkiców w tomy miało miejsce po zakupie spuścizny po Perthéesie od wdowy po nim przez Adama Chreptowicza (jego ekslibris jest widoczny na stronach tytułowych)⁴. Do opracowania samego materiału doszło po 1818 r., kiedy powołano metropolię warszawską, do czego opracowujący się odwołuje (*Szkice* 7, k. 2; Krawczyk 196) i raczej przed 1825 r., czyli w roku śmierci cara Aleksandra I, którego wspomina wstęp w tomie 7 (*Szkice* 7, k. 1v), choć charakter tej wzmianki nie wyklucza również późniejszego terminu *ante quem*. Wówczas powstało znanych obecnie 12 tomów ze szkicami parafii zachodnich województw Korony podzielonych między poszczególne diecezje: t. 1-3 krakowska, część t. 3 wrocławska, t. 4-6 gnieźnieńska, część t. 5 wrocławska, t. 7-9 poznańska, część t. 9 wrocławska, t. 10-11 płocka, t. 12 (brzesko) łucka. Diecezje w strukturze tomów podzielone są na archidiakonaty, te na dekanaty, a ostatecznie na parafie. Wszystkie diecezje posiadają spisy treści, indeksy parafii, a niektóre z nich także wstęp – komentarz historyczny (*Szkice* 3, k. 193-193v; *Szkice* 4, k. 1v; *Szkice* 7, k. 1v-2r; *Szkice* 12, k. 1v).

³ Przy dość niejasnej argumentacji przygotowanie trzech pierwszych tomów próbował przypisać Perthéesowi Krawczyk (196).

⁴ Wernerowa (Wernerowa, *Dekanat knyszyński* 8) wspominała w tym kontekście o Joachimie Chreptowiczu (ojcu Adama), ten jednak zmarł 3 lata przed Perthéesem i nie mógł dokonać tego zakupu (Iwaszkiewicz, „Adam”; Iwaszkiewicz, „Joachim”; Buczek, *The History* 109) Badaczka dokonała tutaj połączenia losów *Szkiców* i opisów parafii wileńskich (jej głównego obiektu zainteresowania), które dowodnie były w posiadaniu Joachima w 1809 r. (Wernerowa, *Dekanat grodzieński* 20-22).

kartografów na formę tekstowo-graficzną. Czy można więc je uznać za kompetentne źródło do badań nad jednostkami terytorialnymi kościoła w Polsce po pierwszym rozbiorze? Odpowiedź nie jest jednoznaczna, ponieważ w *Szkicach* informacje na ten temat pochodzą z dwóch różnych warstw omawianego źródła. Opisy granic parafii, określone przez plebanów i przynależność tych parafii do dekanatów, pochodzą z pierwotnego materiału powtórzonego za ankietami parafialnymi i opracowanego przez Perthéesa. Z kolei przynależność archidiakonalna i diecezjalna dekanatów pojawia się w oryginalnym materiale szkiców niekonsekwentnie. Jedynie około 2/3 dekanatów ma informację o przynależności archidiakonalnej lub diecezjalnej, zazwyczaj na mapie dekanatu otwierającej przeważnie część tomu poświęconą danemu dekanatowi. Opis struktur wyższego rzędu zawarty jest przede wszystkim w spisach treści do poszczególnych diecezji, archidiakonatów i dekanatów, ale te nie pochodzą od Perthéesa, ale późniejszej osoby opracowującej. Jak wskazują wspomniane wstępy do części diecezji, opracowujący posiadał wybiórczą czy nawet słabą orientację zarówno w historycznych, jak i sobie współczesnych podziałach administracji Kościoła katolickiego na ziemiach polskich. Błędnie twierdził, że pod koniec XVIII wieku diecezja wrocławska została zniesiona (*Szkice 3*, k. 193r); bezsensowne było dla niego istnienie oddzielnego od diecezji poznańskiej archidiakonatu warszawskiego (*Szkice 7*, k. 1v-2r); miał problem z oddzieleniem diecezji wrocławskiej (zwanej przez niego brzesko-kujawską) od poznańskiej (*Szkice 7*, k. 2r); brak Łucka wśród parafii diecezji łuckiej tłumaczył jego zajęciem przez Rosję (do czego doszło przy trzecim rozbiorze, a nie w momencie sporządzania ankiet), a nie tym, że Łuck nie był objęty kwerendą Perthéesa (*Szkice 12*, k. 1v). Osobie opracowującej szkice brakowało więc wyraźnie kompetencji do samodzielnej pracy z materiałem. Można zakładać, że powtórzyła ona jedynie pierwotny układ szkiców w tomach, dodając komentarz i zmuszając się do interpretacji jedynie miejsc, gdzie było to konieczne.

Mając na uwadze powyższe zastrzeżenie, można przeanalizować i zweryfikować obraz struktur kościelnych w zachodniej części Królestwa Polskiego po pierwszym rozbiorze według *Szkiców*. Jako materiał porównawczy wykorzystam bazę danych *Religie i wyznania w Koronie w II połowie XVIII w.* opracowaną przez B. Szadego (*Szady, Religie i wyznania w Koronie w II połowie XVIII w.*), prezentującą stan przedrozbiorowy, oraz pomocniczo literaturę przedmiotu i inne źródła pochodzenia kościelnego.

Dwanaście tomów *Szkiców* Perthéesa w założeniu obejmuje ziemie zachodnie Korony, które pozostały po pierwszym rozbiorze, mianowicie: województwa krakowskie, sandomierskie, lubelskie, łęczyckie, sieradzkie, kaliskie, gnieźnieńskie,

poznańskie, brzeskie, kujawskie, resztkę inowrocławskiego, płockie, mazowieckie, rawskie i podlaskie oraz ziemię dobrzyńską i księstwo siewierskie. Wedle *Szkiców* na tych terytoriach funkcjonowało 7 diecezji już wyżej wymienionych, dzielących się na 29 archidiakonatów i 146 dekanatów, dokładnie wylicza je w swoim opracowaniu A. Krawczyk (192-194). Parafii, czyli kościołów z własnymi okręgami duszpasterskimi (bez wchodzenia w ich dokładny status prawny), Perthées wymienił 2069⁵. Terytorium, które pokrywają opracowane przez kartografa ankiety, nie odpowiada jednak dokładnie temu, które pozostało po pierwszym rozbiorze w ramach zachodnich województw Korony.

W *Szkicach* można znaleźć grupę parafii z północnej części województwa ruskiego i zachodniej brzeskiego litewskiego. Uwzględniony został prawie cały dekanat Górzno na pograniczu ziemi dobrzyńskiej i michałowskiej, który w 1772 r. w większości znalazł się w granicach pruskich. Te „naddatki” nie zostały uwzględnione później na mapach województw w granicach Polski. W *Szkicach* znalazły się zapewne razem z pozostałymi dekanatami danej diecezji. Z drugiej strony nie można mówić o większych pominięciach terytorialnych. Jedynymi są braki parafii z części województwa podlaskiego należącego do diecezji wileńskich, dekanatów knyszyńskiego i augustowskiego, które trafiły do opisów parafii litewskich (Wernerowa, *Dekanat grodzieński* 21; Wernerowa, *Dekanat knyszyński*), i szkiców z polskiej części dekanatu Sława diecezji wrocławskiej (południowa część ziemi wschowskiej). Nie ma też osobnych szkiców parafii dużych miast: Warszawy, Krakowa, Torunia i Gdańska. Oprócz tego ostatniego (oddzielonego po pierwszym rozbiorze od reszty kraju) pojawiają się one na szkicach ich sąsiednich parafii. Ogółem *Szkice* należy uznać za materiał kompletny pod względem pokrycia kraju.

Za zadowalającą można uznać kompletność, jeśli chodzi o liczbę wymienionych w *Szkicach* parafii, biorąc za punkt odniesienia stan na rok 1772. Aby porównać oba zbiory, ograniczono kościoły z bazy *Religie i wyznania* tylko do obszaru objętego pracami Perthéesa i świątyń głównych (parafialnych), zaś ze *Szkiców* nie uwzględniono parafii z terenów nieobjętych bazą *Religie i wyznania* (księstwo siewierskie i kilka parafii z województwa brzeskiego litewskiego) i dwóch parafii utworzonych po 1772 r. (zob. niżej). Przy tak przygotowanych danych okazuje się, że *Szkice* obejmują 2028 parafii (świątyń z okręgiem duszpasterskim), a dla tego samego terenu baza *Religie i wyznania* wzmiankuje

⁵ A. Krawczyk (194) wspomina o 2042 parafiach. Oparł się tutaj najwyraźniej tylko na spisach treści do poszczególnych dekanatów. W moich obliczeniach ująłem również te parafie, które zostały wymienione jako brakujące (a więc Perthées wiedział o ich istnieniu), a pominąłem nieliczne przypadki zdublowania parafii i drobne niezgodności we wspomnianych spisach treści. K. Buczek ocenił z kolei liczbę braków w ankietach parafialnych dla diecezji zachodnich na 15 parafii (Buczek, „Kartograf” 63).

2042 świątyń parafialnych (głównych). Jest to jednak ocena czysto masowa. Statystyka ta wypada nieco gorzej, jeśli spośród parafii wymienionych w *Szkicach* uwzględnimy tylko te, które według bazy *Religie i wyznania* mają status świątyń głównych. Tych jest 1967, co oznacza brak 75 samodzielnych kościołów parafialnych w *Szkicach*. Większość z nich pochodzi z obszarów pominiętych, które przedstawiłem wyżej (41 świątyń głównych). Ostatecznie nic nie można powiedzieć o braku 34 świątyń, czyli marginesie stanowiącym niecałe 0,02% wszystkich parafii. Nie rozważając tej kwestii dokładniej, zdaje się, że można te braki rzucić na zagubienie się właściwych ankiet lub szkiców⁶ – brakujące parafie częściowo znajdujemy na późniejszych mapach. Możliwe też, że parafie te nie miały obsady i nie było komu wypełnić ankiety. Ostatecznie faktycznie dochodziło do jakichś zmian w strukturze. Te problemy wymagają jednak bardziej szczegółowego ujęcia.

W *Szkicach* wzmiankowane są dwie parafie powstałe po 1772 r. i nieuwzględnione we wspomnianej bazie. W 1776 r. erygowano parafię w Rudzie Kościelnej w dekanacie opatowskim diecezji krakowskiej (Łoziński i Wolff-Łozińska 60), a w 1780 r. parafię w Dobroniu w dekanacie lutomiernskim archidiecezji gnieźnieńskiej (*Szkice 4*, k. 237r; Ch. 76).

Dokładniejszego przebadania, już na poziomie samych granic parafialnych, wymaga kwestia uwzględnienia w *Szkicach* świątyń filialnych. Z pewnością trafiły tam jedynie te, które posiadały własny okręg duszpasterski. Przykładowo osobnej karty nie doczekał się kościół filialny w Otocznie, w dekanacie Słupca diecezji gnieźnieńskiej, podporządkowany parafii w Szamborowie, chociaż był wymieniany na listach sąsiednich świątyń (*Szkice 5*, k. 147r, 148r). Własny opis ma za to parafia Rędziny, filia parafii Mstów w dekanacie Brzeźnica diecezji gnieźnieńskiej (*Szkice 3*, k. 142r). Najpewniej to nie Perthées decydował o uznaniu parafii filialnej za osobną jednostkę. Taką decyzję podejmowali raczej plebani, do których trafiała ankietka, to oni rozstrzygali, czy okręgi duszpasterskie pod swoim nadzorem traktować osobno, czy razem.

Podziały dekanalne zawarte w opisach również opierają się na oryginalnym materiale zebranym przez Perthéesa – karty ze szkicami parafii w lewym dolnym rogu mają informację o tej przynależności. W większości wydają się one odpowiadać stanowi rzeczywistemu i uwzględniają zmiany, jakie zaszły w strukturach kościelnych w wyniku pierwszego rozbioru. Między innymi wcielenie trzech parafii dekanatu Bytom do dekanatu Nowa Góra w diecezji krakowskiej (potwierdzone w księdze uposażeń diecezji krakowskiej z 1787 r. [Szady, *Kościół 57*]), uwzględnienie dekanatów Golub-Dobrzyń i Ostrołęka

⁶ Takie przypadki były odnotowywane w *Szkicach* (np. *Szkice 3*, k. 54r; *Szkice 12*, k. 166r).

utworzonych po pierwszym rozbiorze w diecezji płockiej (Müller 204) czy dekanatu Rogowo w diecezji gnieźnieńskiej (Kumor, „Relacja” 308-309). Choć zdarzały się pomyłki lub uproszczenia. Z tych pierwszych można wymienić przypisanie parafii Słupia w diecezji krakowskiej do dekanatu Lelów zamiast Jędrzejów (*Szkice* 3, k. 137r; Szady, *Kościół* 49), błędne poprawienie (!) przynależności dekanalnej poznańskiej parafii św. Marcina do dekanatu Buk zamiast Poznań (*Szkice* 7, k. 81r) czy największy błąd w tej kategorii, czyli zakwalifikowanie parafii Długa Kościelna do dekanatu Stanisławów w diecezji płockiej zamiast Garwolin w diecezji poznańskiej (*Szkice* 11, k. 182r). Zabrakło też u Perthéesa jednoparafialnego dekanatu Borek w diecezji poznańskiej. Parafia ta w *Szkicach* trafiła do dekanatu Koźmin (*Szkice* 8, k. 113r; Nowacki 326). Tak jak w przypadku brakujących parafii tego typu błędy należy uznać za margines, wstępna ocena wskazuje, że te pomyłki stanowią około 0,02%.

Oryginalny materiał zebrany przez Perthéesa można określić jako dość wartościowy merytorycznie. Znacznie gorzej wypada ocena dokładności informacji o jednostkach wyższego rzędu, dotycząca przynależności archidiakonalnej lub nawet diecezjalnej poszczególnych dekanatów. Wynika to z wyżej wspomnianego faktu, że ustalenie tej przynależności (czy też raczej oddanie przez układ treści zachowanych tomów) jest w dużym stopniu efektem pracy osoby opracowującej ten materiał w XIX wieku. Jak wspomniano, nie miała ona dostatecznej wiedzy na ten temat, o czym zresztą ta osoba pisze niemal wprost (*Szkice* 7, k. 2r). Należy jednak zaznaczyć, że część z poniższych pomyłek pochodzi też od Perthéesa. Największym błędem w tym zakresie jest zakwalifikowanie całej diecezji chełmskiej, z czterema dekanatami pozostałymi po pierwszym rozbiorze (Kumor, „Chełmska diecezja” 129), do diecezji krakowskiej jako archidiakonatu w ramach tej ostatniej (*Szkice* 1, k. 136r). Wiele błędów wydają się zawierać podziały administracyjne diecezji krakowskiej. Ta struktura była jednak obiektywnie bardziej skomplikowana niż w innych diecezjach, ze względu na występowanie też dodatkowych, obok archidiakonatów, okręgów wizytacyjnych – prepozytur (kieleckiej, wiślickiej i pilickiej) i dziekanii kieleckiej. Do diecezji krakowskiej błędnie też zaliczono gnieźnieński dekanat Opoczno (*Szkice* 2, k. 20r; Kumor, „Relacja” 309). Wątpliwości budzą także niektóre struktury diecezji płockiej (archidiakonaty wyszogrodzki i przesunięcie kilku dekanatów między archidiakonatami płockim i pułuskim), które nie znajdują pełnego potwierdzenia w literaturze (Müller 203-204, 210, 218; Góralski 152). W archidiecezji gnieźnieńskiej nie zostało wyróżnione terytorium wieluńskie jako osobną jednostkę i jego dekanaty uwzględniono w archidiakonacie uniejowskim (*Szkice* 4, k. 144r, 155r).

Dekanat koniński został zaliczony do archidiaconatu kaliskiego zamiast gnieźnieńskiego (*Szkice 4*, k. 2r), a z dekanatu Skierniewice utworzono osoby archidiaconat (*Szkice 6*, k. 147r). Podobnie w diecezji łuckiej osobnym archidiaconatem stał się dekanat Janów (Podlaski) (*Szkice 12*, k. 138r), a w diecezji poznańskiej Pызdry (*Szkice 8*, k. 127r). W tej ostatniej błędnie przyporządkowano dekanat Nowe Miasto – do archidiaconatu poznańskiego zamiast śremskiego (*Szkice 7*, k. 182r). Nie podzielone między archidiaconaty są dekanaty diecezji wrocławskiej. Między archidiaconaty archidiecezji gnieźnieńskiej trafił dekanat wolborski diecezji wrocławskiej, a dekanat bobrownicki tej ostatniej trafił między dekanaty diecezji płockiej. Diecezja wrocławska zyskała za to dekanat Gostynin diecezji płockiej. Warto zwrócić uwagę, że te ostatnie błędy wynikają akurat z niedokładności osoby opracowującej. Na kartach z pojedynczymi parafiami da się odnaleźć poprawne informacje pochodzące od Perthéesa (*Szkice 4*, k. 194r; *Szkice 9*, k. 67r; *Szkice 10*, k. 27r). Warto jednak jeszcze raz podkreślić, że mieszają się tutaj błędy Perthéesa i późniejszego opracowującego. Nie da się niestety wskazać pochodzenia większości z tych uchybień bez konfrontacji z utraconymi ankietami plebańskimi.

W kontekście tych pomyłek warto zwrócić uwagę, że podział administracji kościelnej z archidiaconatem, jako stopniem między dekanatem i diecezją, jest co prawda wygodny z perspektywy organizacji dekanatów, ale realnie nie miał on większego znaczenia. W okólniku nakazującym przygotowanie opisów parafii wystawionym przez Michała Poniatowskiego, jako biskupa płockiego, z 1782 r. dekanaty diecezji płockiej zostały podzielone między konsystorze (płocki i pułtuski) jako instytucje faktycznie posiadające odpowiednie narzędzia (stała kancelaria, możliwość nakładania sankcji) do realizacji takiej akcji (*Rozrządzenia y pisma pasterskie 127, 137*).

Przywołane powyżej błędy rzucają też nieco światła na pierwotny układ kart z parafiami i metodę pracy opracowującego. Karty były zorganizowane głównie w układzie struktur kościelnych, ale jak pokazują przykłady dekanatów Opoczno, Bobrowniki i Wolbórz, czasami ważniejsze były podziały świeckie i te dekanaty trafiły między jednostki innych diecezji, jednak leżące w tym samym województwie. Umieszczenie dekanatu Gostynin w tomie 9 sugeruje z kolei, że znaczenie mógł mieć też sam układ przestrzenny – dekanat ten stanowił pomost między terytorium diecezji wrocławskiej a archidiaconatem warszawskim diecezji poznańskiej. Ta przestrzeń jest oddana w układzie tomu zaczynającego się diecezją wrocławską i kończącego archidiaconatem warszawskim, między nimi opisano zaś dekanat Gostyń. Z kolei osoba opracowująca nie zagłębiała się w materiał pozostawiony przez Perthéesa – nie zauważyła

dopisków przy rozproszonych dekanatach diecezji wrocławskiej i raczej starała się oddać w tomach zastany układ.

Wartość informacyjna *Szkiców* w odniesieniu do centrów parafialnych i wyższych podziałów administracji kościelnej przedstawia się więc niejednolicie. Z jednej strony informacje o samych kościołach parafialnych i kształcie dekanatów nie budzą większych zastrzeżeń. Na bazie *Szkiców* i opracowań da się ustalić, że w zachodnich diecezjach Korony po pierwszym rozbiore pozostało nieco ponad 2050 parafii katolickich (dokładna liczba zależeć będzie od przyjętych założeń w klasyfikacji) i 147 dekanatów (jeden dekanat został w *Szkicach* pominięty). Wydaje się, że na tym poziomie *Szkice* można traktować na równi z oficjalną dokumentacją Kościoła katolickiego. Z drugiej strony obraz granic archidiakonatów i diecezji wykazuje wiele uchybień. Mimo iż u podstaw materiał był proveniencji kościelnej, to na kolejnych etapach opracowywania utracił on ten charakter i został dopasowany przez Perthéesa do potrzeb związanych z przygotowaniem map województw. O ile jeszcze dekanaty, ze względu na swój rozmiar, były wygodną kanwą do wyrysowywania mniejszych fragmentów map województw, to archidiakonaty oraz diecezje nie były tu pomocne i ich porządek był drugorzędny. Z tych powodów *Szkice* nie są źródłem do kompleksowego opracowania podziałów Kościoła katolickiego wyższego rzędu po pierwszym rozbiore. *Szkice* są na pewno wygodnym punktem wyjścia dla rekonstrukcji sieci parafialnej zachodniej Korony, ponieważ obejmują wszystkie diecezje, a nie ograniczają się do jednej z nich (albo fragmentu jednej) tak jak źródła czysto kościelne. Jednak te ostatnie, jako właściwe produkty administracji kościelnej, muszą być brane pod uwagę w przypadkach wątpliwych i decydujące przy jednostkach wyższego rzędu *Szkice*, w swoich założeniach, nigdy nie były źródłem do rekonstrukcji granic kościelnych, ale do opisu topograficznego kraju według podziałów państwowych. Z punktu widzenia badań historycznych nie jest to jednak problem istotny – z końca XVIII wieku posiadamy nie tylko wiele wizytacji, ale także inne rodzaje spisów czy relacje o stanie poszczególnych diecezji, którymi można się posłużyć do uzupełnienia luk w naszej wiedzy. Uwagi te nie umniejszają oczywiście znaczeniu *Szkiców* dla innych tematów badawczych.

BBIBLIOGRAFIA

- Buczek, Karol. „Kartograf króla Stanisława Augusta życie i dzieła”. [Przypisami opatrzył i opracował do druku Henryk Rutkowski] *Karol Perthées (1739-1815) fizjograf pierwszej Rzeczypospolitej: życie oraz działalność kartograficzna i entomologiczna*, red. Jerzy Pawłowski, Retro-Art, 2003, ss. 21-134.

- Buczek, Karol. „Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów króla Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej”. *Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski*, t. 3, 1935, ss. 115-322.
- Buczek, Karol. *The History of Polish Cartography from 15th to the 18th Century*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1966.
- Ch., St. „Dobroń”. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 2. Nakładem Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1881, ss. 75-76.
- Ertman, Aldona. „O «Memoriale» królewskiego kartografa Karola Perthéesa”. *Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki*, t. 15, nr 1-2, 2006, ss. 243-254.
- Geograficzno-statystyczne opisanie parafii Królestwa Polskiego z roku 1796 przez K. Perthesa geografa króla Stanisława Augusta*. Biblioteka Ukraińskiej Akademii Nauk im. Władimira Wernadskiego, sygn. I 5975, t. 1-12.
- Góralski, Wojciech. „Organizacja sieci dekanalnej w diecezji płockiej”. *Studia Płockie*, t. 42, 2014, ss. 147-178.
- Iwazkiewicz, Janusz. „Chreptowicz Adam”. *Polski słownik biograficzny*, T. 3, Polska Akademia Umiejętności, 1937, s. 440.
- Iwazkiewicz, Janusz. „Chreptowicz Joachim Litawor”. *Polski słownik biograficzny*, T. 3, Polska Akademia Umiejętności, 1937, ss. 440-443.
- Krawczyk, Adam. „Carol Perthées 'Descriptions of parishes' – a source for the historical geography and economic history of central eastern Poland in the late XVIIIth century (introductory information)”. *Zeszyty Naukowe UJ. Prace Geograficzne*, t. 43, 1976, ss. 191-196.
- Kumor, Bolesław. „Chełmska diecezja”. *Encyklopedia katolicka*, T. 3, Towarzystwo Naukowe KUL, 1989, ss. 127-132.
- Kumor, Bolesław. „Relacja o stanie archidiecezji gnieźnieńskiej prymasa Michała Jerzego Poniatowskiego z 1789 roku”. *1000 lat Archidiecezji Gnieźnieńskiej*, red. Jerzy Strzelczyk, Janusz Górny, Gaudentinum, 2000, ss. 293-323.
- Łoziński, Jerzy, i Barbara Wolff-Łozińska, red. *Powiat opatowski*. Państwowy Instytut Sztuki, 1959.
- Müller, Wiesław. „Diecezja płocka od drugiej połowy XVI wieku do rozbiorów”. *Studia Płockie*, t. 3, 1975, ss. 153-226.
- Nowacki, Józef. *Dzieje archidiecezji poznańskiej. Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*. Księgarnia św. Wojciecha, 1964.
- Olszewicz, Bolesław. *Polska kartografia wojskowa (zarys historyczny)*. Główna Księgarnia Wojskowa, 1921.
- Pawłowski, Jerzy. „Suplement do biografii Karola Perthéesa”. *Karol Perthées (1739-1815) fizjograf pierwszej Rzeczypospolitej: życie oraz działalność kartograficzna i entomologiczna*, red. Jerzy Pawłowski, Retro-Art, 2003, ss. 135-163.
- Rozządzenia y pisma pasterskie za rządów [...] Michała Jerzego Poniatowskiego biskupa płockiego etc.etc. do dyecezyi płockiej wydane. Dla wygody teyże dyecezyi zebrane, i do druku podane*. T. 4, Drukarnia Nadw. J.K.Mci i Prześw. Komissyi Edukacyi Narodowej, 1785.
- Rutkowski, Henryk. „Mapy Perthéesa”. *Fundamenta Historiae*, red. Marek Słoń, Michał Zbieranowski, Fabryka Druku, 2014, ss. 269-282.
- Rutkowski, Henryk. „Okres Stanisława Augusta w badaniach Karola Buczka nad kartografią dawnej Rzeczypospolitej”. *Karol Buczek (1902-1983). Człowiek i uczonec*, red. Dariusz Karczewski, Jacek Maciejewski, Zbigniew Zyglewski, Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, 2004, ss. 57-103.

- Rutkowski, Henryk. „Źródła kartograficzne”. *Mazowsze w drugiej połowie XVI w. (Atlas Historyczny Polski: Mapy szczegółowe XVI w.)*, red. Władysław Pałucki, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973, ss. 23-26.
- Rybarski, Roman. *Skarbowość Polski w dobie rozbiorów*. Polska Akademia Umiejętności, 1937.
- Szady, Bogumił. „Działalność Michała Jerzego Poniatowskiego na rzecz rozwoju kartografii polskiej”. *Kamienie milowe w kartografii*, red. Jerzy Ostrowski, Paweł E. Weszpiński, Instytut Historii PAN, 2013, ss. 183-192.
- Szady, Bogumił. *Kościół i społeczeństwo Małopolski w II połowie XVIII w.: materiały źródłowe*. Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2010.
- Szady, Bogumił, edytor. *Religie i wyznania w Koronie w II połowie XVIII w.* 2016, atlasfontium.pl/?page_id=2164. Dostęp 27.10.2021.
- Wernerowa, Wiesława. „Ocena «ankiet parafialnych» jako źródła wiedzy Karola Perthéesa o fizjografii Rzeczypospolitej przedrozbiorowej”. *Karol Perthées (1739-1815) fizjograf pierwszej Rzeczypospolitej: życie oraz działalność kartograficzna i entomologiczna*, red. Jerzy Pawłowski, Retro-Art, 2003, ss. 165-192.
- Wernerowa, Wiesława, edytor. *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku: dekanat grodzieński*. Wydawnictwo Instytutu Historii Nauki PAN, 1994.
- Wernerowa, Wiesława, edytor. *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku: dekanat knyszyński i dekanat augustowski*. Wydawnictwo Instytutu Historii Nauki PAN, 1996.
- Wieteska, Józef. „Materiały do atlasu historycznego Polski XVIII wieku: archidiakoniat pułtusi w ankiecie Michała Poniatowskiego z r. 1778”. *Przegląd Historyczny*, t. 43, nr 2, 1952, ss. 338-346.

STRUKTURY KOŚCIELNE ZACHODNIEJ KORONY
PO PIERWSZYM ROZBIORZE
W ŚWIECIE SZKICÓW KAROLA PERTHÉESA

Streszczenie

Szkice opracowane przez Karola Perthéesa stanowiły dla niego podstawę do przygotowania w końcu XVIII wieku map województw zachodniej Korony w granicach po pierwszym rozbiorze. Informacje w *Szkicach* pochodziły z ankiet parafialnych przygotowanych przez plebanów. *Szkice* zawierają m.in. wiadomości o strukturach terytorialnych Kościoła katolickiego. Ze względu na ich pośrednie pochodzenie od instytucji kościelnych można próbować je wykorzystać do rekonstrukcji struktur terytorialnych Kościoła. Ewaluacja informacji ze *Szkiców* na ten temat wskazuje jednak, że źródło to jest pod tym względem nierówne. Wynika to z faktu, że tylko informacje o parafiach i ich przynależności dekanalnej pochodzą zawsze bezpośrednio od Perthéesa (przez niego z ankiet parafialnych), a informacje o jednostkach wyższego rzędu często od osoby, która po śmierci Perthéesa opracowywała ten materiał, osoba ta nie posiadała jednak odpowiednich do tego kompetencji. Za wiarygodne w *Szkicach* można uznać informację o ponad 2050 parafiach, a te o jednostkach wyższego rzędu należy konfrontować z innymi źródłami.

Słowa kluczowe: Karol Perthées; struktury kościelne; XVIII wiek; parafie katolickie; Korona; kartografia.

CHURCH STRUCTURES OF THE WESTERN CROWN
AFTER THE FIRST PARTITION
IN THE LIGHT OF CHARLES PERTHÉES' *SKETCHES*

Summary

The *Sketches* of Charles Perthées were for him the basis for the preparation of the maps of the western Crown after the First Partition of Poland at the end of the 18th century. The information in *Sketches* came from parish questionnaires prepared by parsons. The *Sketches* include information about the territorial structures of the Catholic Church. Due to their indirect church provenience, we can assume that they can be used to study the territorial structures of the Church. Evaluation of the information from the *Sketches*, however, shows that the source is unequal in this matter. Only information about parishes and their affiliation to deaneries always come from Perthées, and information about higher administrative units often from the person who developed *Sketches* after Perthées' death, however, this person lacked competence. Information about more than 2050 parishes can be considered credible, and those about higher units should be confronted with other sources.

Keywords: Charles Perthées; church structures; 18th century; Catholic parishes; Crown; cartography.